

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ,
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА

НОВІ КОНСТРУКЦІЇ ПОЧАТКІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО І УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО ЖИТТЯ

Критичні замітки

По досить довгій і замітній застої в розслідах початків слов'янського і зокрема — східнослов'янського та українсько-руського життя останнє десятиліття, а особливо друга половина його, принесло ряд визначних праць на тім полі, що зачіпали основні питання з сих початків та з більшою або меншою рішучістю давали нові конструкції, нові освітлення, нові способи розуміння того історичного процесу. Дещо з того в своїм часі принотовувалося, більше або менше докладно на сторінках сеї часописі; дещо зіставлялося на боці на те, аби обговорити його в зв'язку з іншими питаннями, іншими працями — і ті заміри потім не завсіди здійснювалися. Беруся за перо, щоб в ряді критичних заміток, в загальнім зв'язку, — коли час позовольть, — обговорити деякі замітніші конструкційні проби, які принесли нам в сій сфері останні роки.

Хотів би йти притім в порядку питань, порушених ними, а не тримаючися хронологічної черги, в якій ті праці появлялися. Зачну таким чином від смілої теорії Я.Пайскера, котрою попробував він переставити зовсім на новий ґрунт питання, зв'язані з історичним процесом слов'янства, дати їм зовсім нову вихідну точку і перевести розслід сього процесу на нові дороги; протягом кількох літ відкладавши її обговорення до нових публікацій, заповіджених автором теорії, приступаю до неї тепер, не чекаючи далі їх виходу.

Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія¹

Вихідною точкою студій Яна Пайскера, що відзначився отсею головною теорією, були його заняття суспільним устроєм Чехії, а властиво кри-

¹ *J. Peisker* — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, Штутгарт, 1905, с. 243; [*Peisker J.*] — Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Ein Vorbericht, Штутгарт, 1910, с. 8; *Dr. Josef Janko* — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hledilka jazykozpytného (Věstník česke Akademie, 1908, II, с. 100–132; III, с. 139–192). В скороченні по-німецьки: Über Berührungen der Slaven mit Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, Wörter und Sachen, 1909, с. 94–109 і ще коротше в: Anzeiger für Deutsches Altertum, 1909; *Ф.Е. Корш* — О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков (Записки Рус[ского] географ[ического] общества и отд[еления] этнографии, XXXIV, 1909, с. 537–540); *L. Niederle* — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde (Archiv für sl[awische] Philologie, XXXI, 1910, с. 569–594). Інші рецензії, викликані працею Пайскера, тут поки що поминаю.

тика поглядів звісного історика-соціолога Юл[іуса] Ліперта* на перші основи суспільного життя старої Чехії. Так вже в 1890 р. опублікував він критичну студію про невільництво в Чехії, против студії Ліперта на ту ж тему (*Die Knechtschaft in Böhmen*)*. Потім діставши від редакції “*Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*” до рецензії книгу Ліперта “*Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischen Zeit*” (т. 1, 1896), Пайскер замість рецензії надрукував в тій же часописі ряд студій по основним питанням суспільного життя старої Чехії: про початки слов’янського хліборобства (*Zur Geschichte des slavischen Pfluges*), про жупний устрій (*Die altslavisches Župa*), де він виступає з своєю гіпотезою про “смердів” і “жупанів” як представників двох соціально-економічних груп — хліборобів і скотарів, і нарешті — про сербську задругу (*Die serbische Zadruha*). Ся остання студія (1906) вже тоді наробила великого розголосу і зробила сильне вражіння сміливістю свого суду і силою аргументації, з котрими автор виступив против широко прийнятих поглядів на задружну форму як першу основу слов’янського суспільного укладу. Саме в тім часі з обсягу славістики сі погляди промощували собі дорогу в сферу загальних індоевропейських старинностей, добачаючи в задрузі щасливо захований пережиток праїндоевропейської суспільної комірки. Тим часом Пайскер, ідучи слідами Новаковича (Село, 1891)*, що доводив пізніший початок сербської сільської громади і громадського землеволодіння, і тим способом збивав натягання старої задруги на копито сільської громади, — проголосив за пізніше явище, сотворене фіскальною державною системою, не тільки задругу — сільську громаду, але задружний устрій взагалі і вичеркував його з історії початків слов’янського життя¹. Се викликало ряд праць, живу полеміку, яка відмежувала задругу — ширшу родину від пізніших новотворів і від усяких натягань, роблених з нею в історично-правничій літературі, і признала в ній дійсну, реальну комірку праслов’янського і праїндоевропейського суспільного укладу. Але і ті, що виступали против крайностей Пайскерових поглядів (бо мав і прихильників)², мусили бути вдячні йому, що своєю сміливою критикою причинився до глибшого і докладнішого розсвітлення сього питання.

Пайскер тим часом далі вів свої критичні студії над початками суспільного життя слов’ян і п’ять літ пізніше в тій же часописі “*Vierteljahrschrift Vierteljahrschrift f[ür] Soz[ial-] u[nd] Wirtsch[aftsgeschichte*” виступив з новою просторою працею, де розвинув свої погляди — висловлювані в попередніх працях тільки принагідними натяками, на споконвічне поневолення слов’янства, як основний фактор його історії, як той фатальний прирощ-

¹ Крім згаданої німецької студії, перед тим по-чеськи: [*Peisker J.*] Slovo o zádruze, 1899 (Narod[opisní] Sborník Českoslov[anskí]).

² Важніша література вказана в I т. моєї “Історії України[-Руси]”*.

денний гріх, який викривив всю пізнішу суспільну і політичну еволюцію його. Студіювання історії західного слов'янства неустанно тримало перед очима Пайскера мару германського панування над слов'янством і змушувало його задумуватися над причинами сього факту. “Не знаємо такого випадку, аби якийсь германський нарід був тривало поневолений слов'янським, натомість майже неперерваний і побідний поступ германського завоювання на слов'янській землі заповняв собою велику частину історії, особливо середньовічної”, — пише він на вступі сеї своєї нової праці. Шукаючи якихось глибших причин сеї історичної переваги германства над слов'янством, Пайскер не вважає можливим добачати їх в чисто етнічних ріжницях з огляду, що германці і народи балтійсько-слов'янські близькі свояки між собою, тому шукає їх в обставинах політичних, що підрізали державний і суспільний розвиток слов'янства, звели його до повного виснаження, зробили історичною здобиччю сильніших, державно організованих завойовників і звели до ролі паріїв, так що саме ім'я слов'ян стало означенням останнього поневолення (Slave — Sklave). Сі знов сумні політичні обставини толкує він географічним положенням, або краще сказати — географічним сусідством слов'янства з кочевим “турсько-татарським” і германським світом.

Приймаючи праслов'янську отчину на середнім Дніпрі, в краях, пригідних до всякого хазяйства, втім і до хліборобства і до скотарства, Пайскер підчеркує як дивне явище, що в слов'янським язиковім запасі бракує термінів з сеї сфери: назви худоби *скоть*, *нута*, далі такі слова як *молоко*, *плугъ* запозичені з германських мов, а означення квасного молока *тварогъ* вважає він запозиченням з мов турсько-татарських. З сим зв'язує він звісну згадку в трактаті Константина Порфирородного, що у Русі нема волів, коней і овець і вони купують сю худобу від печенігів, і бачить в тім усім доказ високохарактеристичного факту — що у слов'ян не було зовсім скотарства. Сей вивід служить для нього вихідною точкою для теорії споконвічного поневолення слов'ян сусідами-кочівниками з ріжних турсько-татарських орд (в попередніх працях ролю такої вихідної точки служив йому термін “смерд”, в котрім Пайскер бачив слід поневолення хліборобської слов'янської людності якоюсь іншою верствою, найскорше — іншою, монгольською расою, тільки тоді ще слов'янська форма сеї назви його здається спиняла). Орди мусили виключно для своєї худоби забирати всі пасовиська, крім того відбирали від них всяку худобу і таким чином унеможливляли всяке ховання худоби своїм підвласним і взагалі сусіднім народам тими систематичними нападами і рабунками (с. 5). Господарські відносини сучасного Туркестану*, паралель хліборобів таджиків і кочівників киргизів дають авторові образ того, як мусило укладатися пожиття старих слов'ян з їх сусідами — кочовими ордами степовими турсько-татарськими. Такі орди з

епохи слов'янської спільності Пайскер добачає в скитсько-сарматській людності наших степів. Виступаючи проти іранства скитсько-сарматських племен, вважає він їх іранізованими турко-татарами*, і в деяких звістках (Ефора і Псевдо-Цезарія Назіанзького)* добачає натяки на симбіоз кочовничих молокоїдів турко-татарів і вегетаріан-слов'ян, подібно до нинішнього туркестанського симбіозу киргизів і таджиків. Вкінці приходиться до такого виводу:

“Ми бачили, що всюди (!), де урало-алтайський пастух-їздець (в відповідній кількості) пересувається понад хліборобським народом, сей нарід засуджується на вегетаріанство, без молочної поживи; звістки Ефора, Псевдо-Цезарія, Константина Порфирородного, Міddenдорфа (про таджиків і киргизів) покриваються вповні. Се важне і для старих слов'ян, і запозичені германські слова про худобу, молоко і таке інше дають новий доказ тому. Таке становище у слов'ян було неминучим наслідком урало-алтайського панування; воно тяглося і поновляло всякий раз, як кочовий пастух ставив свою тяжку ногу на шию поневоленого слов'янина, а се періодично повторялося від непам'ятних часів.

Більш невдячного положення, з огляду на се страшне сусідство, слов'яни не могли б знайти на цілій кулі земній; сидючи в найближчій сусідстві розбійничих урало-алтайських орд, мусили вони стати одним з найбільш нещасливих народів, які тільки знає всесвітня історія; тим часом як більша частина інших західних арійців могла розвиватися духово і робити цивілізаційні поступи, слов'янин стогне безконечні століття під аварським пануванням, обернений в худобу для їзди, в нужденній неволі, до котрої вкінці прив'язалося навіть його власне ім'я: Slave — Sklave” (с. 54—55).

“Германці й слов'яни уже на початках історії виступають з такими основними відмінами з кожного погляду, що аж занадто зрозумілі змагання науки — викрити причини сього явища. Що се досі не удалося, не диво, бо тих причин шукано в самих народах: в їх нібито приуродженім характері, духових прикметах і не знаю вже в чім. Навіть форми черепа притягано сюди — тут довгоголові германці, там короткоголові слов'яни. Тепер знаємо, що спочатку і слов'янин був розмірно довгоголовий і тільки від історичних часів дедалі все більше хилиться до короткоголовості. Отже не маємо ніякої підстави приймати, що ті величезні різниці в кождім напрямі між германцями і слов'янами були початковими, заложеними в расі; скорше зі всього, що ми чули про кочових наїзників, виходить аж надто, що старі слов'яни такими, якими знає їх історія, зробилися доперва на муках у урало-алтайців (in dem uralo-altaischen Folterkammer)” (с. 56—57).

За поміччю визначних лінгвістів автор укладає можливо докладний (і в кождім разі цінний і інтересний) реєстр слів, запозичених слов'янами у германців (с. 59—95), як ілюстрацію глибокого занепаду слов'ян під турець-

ко-татарським ярмом і многостороннього впливу германців на слов'ян, котрому підпадають вони потім під німецьким пануванням (так можна зрозуміти сей перехід з загального розвою гадок автора, бо в тексті він неумотивований ближче). З діалектичного аналізу сих запозичень автор робить той вивід, що сі германські впливи були значно старші, ніж думають, — походили з часів передготських, коли з слов'янами сусідували племена пізніше західнонімецькі: доводить, що запозичення сі мають виразні прикмети західнонімецькі і з сим зв'язує вивід слова *німець*, *нѣмьць* від неметів (*Nemetes*), західнонімецького племені, що в часах Цезаря і Тацита мешкало на лівім боці Райну. Але турецько-татарські впливи, на його гадку, в значній часті ще випередили германські впливи, відбившись в тім заниканні слов'янського скотарства, зробивши з слов'ян на довгий час ловців і риболовів, так що тільки під німецьким пануванням вертаються вони до скотарства і розвивають хліборобство. Та германсько-слов'янські відносини автор поки що лишає і згадує про германські впливи тільки побіжно, — вертається знову до турецько-татарської неволі. Для характеристики відносин урало-алтайських кочівників до слов'ян наводить оповідання нашої літописі про аварське прилучування дулібів, Фредегарове про аварське панування і Ібн Росте про мадярські напади, порівнюючи се з сучасними туркестанськими нападами на персів:

“Звістки Фредегара, ібн-Росте і Нестора творять цілість, маюючи Скілу і Харибду, дві так відмінні ніж собою форми неволі, між котрими безконечні віки кивалися туди і сюди слов'яни. Особливо звістка Нестора хапає своєю життєвою правдою: племена слов'янські томилися в двох відмінних неволях. Против одної — урало-алтайської, на границі степу нема ніякого рятунку: від кочового розбійника не можна відчепитися, осідку він не має і в його степах з ним не можна боротися з яким-небудь успіхом: зникає як блискавиця, щоб слідом знов напасти з іншого боку. Навпаки, германського насильника можна прогнати, і проганяли його не раз; але яка користь з того такому слов'янинові, коли він не вміє користуватися здобутою свободою і сам створити державної організації не може! Так воно все буває з таким народом-невільником (*Knechtenvolk*); і Тацитові *servi* [раби] германців, якби їм удалося прогнати своїх панів, ледве дали б собі раду. Слов'янин, певно, міг скинути з себе германське ярмо; але що одержав би він за те? Волю? Ні, тільки анархію, третє не менш тяжке нещастя, і нарешті мусив випрошувати собі назад те саме німецьке панування, хоч щойно тільки воно понудило його до повстання” (с. 116).

У саксонських далемінців*, в тій соціалній структурі, яку відкривають перед нами німецькі документи XII—XIV в., Пайскер бачить виразні сліди обох поневолень, турецько-татарського і германського; так документ 1181 р. вичисляє тут:

seniores villarum quos lingua sua supranos vocant — по автору потомки урало-алтайських орд, що розселившись вкінці між слов'янами, задержали привілейоване становище і скотарське господарство (жупа — regio pastoria, жупан — compastor);

in equis servientes id est withasii — по автору норманські вікінги, в слов'янській формі — вітязі;

zmurdi — смерди, слов'янська поневолена людність, прозвана тому так, що вона “смерділа” кочівникам жовтої раси (автор наводить відзвів японського натураліста про характеристичний сморід, яким вражають людей жовтої раси люди раси білої), — зіслов'янщені кочівники назвали так своїх підвласних (с. 116, 134, пор. 102, 119).

Особливо багаті сліди сеї зверхньої жупанської верстви бачить Пайскер у словінців і присвячує значну частину праці (с. 143—226) аналізу документальних згадок про словінських жупанів, доказуючи, що се не якісь сільські старшини, тільки осібна привілейована верства. Нарешті, спиняється над слідами чисто селянських, смердівських держав в Західній Слов'янщині, толкуючи їх заснування як результат щасливих повстань слов'янської селянської людності против своїх панів-кочівників з аварської орди, що закінчилися прогнанням насильників і організацією селянських держав (Bauernstaate). З сього становища аналізує Пайскер звисний ритуал інтронізації герцогів хорутинських і чеську легенду про Пршемисла* і старається вяснити ті прихильні обставини, в яких певні місцевості Західної Слов'янщини могли вибитися з аварської кормиги. На тім кінчить свою книгу отсими словами:

“Старослов'янські відносини були продуктом перемінного урало-алтайського, спеціально турецько-татарського і германського поневолення. Прослідити його в поодиноких фазах і обопільних стичностях було завданням отсеї розвідки. Весь матеріал при тім не був вичерпаний — головно взято під увагу критерій скотарський. Аналіз слов'янського хліборобства і германських впливів у нім зістається для осібної розвідки”.

Такий зміст сеї в кождім разі дуже цікавої, з безсумнівним талантом написаної книги. Смілість і оригінальність замислу, зручне і логічне переведення, велике і многостороннє читання автора, ріжнородність і багатство матеріалу, зачерпненого з ріжних сфер — історичної, лінгвістичної, етнологічної, соціологічної, зручно пов'язаного дотепними гіпотезами і влучними аналогіями — не могли не зробити сильного вражіння в науковім світі. Сильний, драстичний образ рабської долі слов'янства — сього рабського племені, засудженого носити на собі в безконечні віки незгладиме п'ятно віковичної неволі, безповоротно покаліченого нею, вибитого з усіх

обставин нормального розвитку, відчуженого від найближчих своїх етнічних родичів, від спільної спадщини раси і культури і призначеного на спеціальну роль парія-ізгоя в загальній сім'ї народів, — не міг не зробити сильного вражіння, викликаючи в одних відруховий протест, інших навпаки — підбиваючи відразу логічним розв'язанням тяжкої історичної проблеми. Ті, що спочатку злегковажили собі попросту сю теорію як безвартісну вигадку або думали погребсти її короткою реплікою, незадовго були змушені розглянутися в ній ближче і порухуватися серйозніше з огляду на се сильне вражіння, яке робила вона в наукових кругах, здобуваючи собі прихильників і адептів. Ряд дослідників не тільки чужих, германських (як звісний дослідник індоєвропейських старинностей О.Шрадер, етнолог Гільдебрандт, лінгвіст Уленбек, філолог-класик [Бюрі] Вугу, орієнталіст Маркварт, економіст Інама-Штернег), але і свійських слов'янських — прийняв прихильно погляди автора; одні прилучилися до тих чи інших його гіпотез, з котрих складена його теорія, інші приложили з свого боку старання, щоб підтримати і ще повніше її обґрунтувати — як от нестор російської філології ак[адемiк] Корш¹. Треті знов, не поділяючи висновків автора, з великим признанням прийняли різні його помічення, або ту смілу ініціативу, яку вніс він в розсвід різних сторін слов'янського побуту.

Особисто належу до сеї третьої категорії. Не вважаю можливим прийняти головні висновки автора, але високо ціную різні подані ним помічення та інтересний і новий матеріал, притягнений ним для розсвітлення етнічних і культурних відносин праслов'янських і старослов'янських часів. Ту суму фактів і спостережень, на якій опираються наші представлення про основи праслов'янського життя, не вважаю зрушеними "новими підставами", на котрих хоче будувати науку слов'янських старинностей Пайскер; але вважаю дуже корисною ту переоцінку їх, котру викликали Пайскерові теорії. Сміло, талановито поставлену еретичу теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалові, вважаю далеко кориснішою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіма науковими авторитетами прийняті і до дальшого розповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо ціную визначні конструктивні здібності, смілість гадки і широку ерудицію автора. Драстичних образів відвічного слов'янського поневолення не вважаю чимсь образливим супроти тих зовсім фактичних і історичних стадій поневолення, які переживалися слов'янськими племенами і не зовсім

¹ Прихильно оцінили його теорію, напр., Флоршиц в загребськiм "Nastavni Vjesnik" (1906), Строгаль в загребськiм "Mjesečnik pravniczoga društva" (1907), Душек в "Časopis moravského musea zemského" (1907), Лесяк в "Germanisch romanische Monatschrift" (1910) й ін.

пережилися в слов'янським світі і по нинішній день; готов вважати ці образи навіть корисною реакцією против занадто все ще заправлених старими ідеалістичними поглядами представлень про праслов'янський і старослов'янський побут¹.

І з тим усім разом — уважаю потрібною критичну оцінку Пайскерової теорії з тої причини, що його “нові основи слов'янських старинностей”, коли б їх допустити, захитали б ті основи, на котрих будується, або краще сказати — починає будуватися наш дослід старослов'янського суспільного укладу — той спільний суспільний підклад, на котрім виростало пізніше слов'янське життя, з одного боку, германське, литовське й всяке інше — з другого. Допускаючи повне і загальне викривлення слов'янського життя правіковою неволею, воно вибиває з рук дослідника слов'янської старовини загальної, чи спеціально котрого-небудь слов'янського племені, той могутній і незвичайно корисний знаряд, яким стає для нього саме в останніх часах порівняне студіювання індоєвропейського і ближче — слов'яно-балтійського і германського побуту. З другого боку, Пайскерова теорія робить величезне замішання, викликаючи на кождім кроці серед слов'янського життя привиди то кочового урало-алтайця, то германця, прикладаючи одні звістки *ad libitum* [принагідно] до слов'янського племені, інші до якоїсь зслов'янщеної чи не зслов'янщеної гетерогенної пануючої верстви. Так класичний текст Прокопія про слов'янський устрій Пайскер відбирає від слов'ян і прикладає до турецьких жупанів, на тій підставі, що Прокопієва характеристика дуже підходить до характеристик сучасних тюрків². З Маврикієвої характеристики одно вибирається й прикладається до слов'ян — те, що характеризує їх нужденне становище, інше знов — до турецьких жупанів; одна і та ж фраза, де Псевдо-Маврикій каже, що у слов'ян і антів багато всякої худоби і всякого збіжжя, розділяється і те, що говориться про худобу, автор прикладає до жупанів, а те, що про збіжжя, — до слов'янських селян (*Ibid.*) Допустити щось таке — значить завести в безвихідну замотанину науку слов'янських старинностей і відібрати їй всяку можливість методичного досліду їх.

¹ Пор. увагу Ягіча, що, не приймаючи теорії Пайскера, теж признає: *Gegenüber der einseitigen romantisch klingenden Schilderung der so zusagen paradiesischen Zustände der Ursclaven ist die Auffassung Peiskers ein entschiedener Schritt nach Vorwärts zur realeren Auffassung der Dinge des slavischen Altertums.* — *Archiv f[ür] sl[awische] Phil[ologie]*, XXXI, с. 591.

² *Vambérg's Ausführungen über die Turkotataren der Neuzeit decken sich auffallend mit den Nachrichten über die alten Slaven; ganz natürlich, denn diese “Slawen”, denen die Nachrichten gelten, waren nichts anderes als slawisierte turkotatarische Herren der Slawen, die Županenschicht* — с. 129.

В своїй праці Пайскер, як то видно було з поданого змісту, головню займається вясненням своєї тези про споконвічне поневолення слов'ян урало-алтайцями. При тим в першій лінії опирає свої виводи на аналогіях етнологічних; поруч них грає також важну ролю лінгвістичний матеріал: недостача в праслов'янськiм запасі слів для молочної страви, бо слово *мл'ько* запозичене у німців, від праслов'янського пня **мл'ьъъ*, **мелсти* — доїти, тільки *мл'ьзиво*, наше *молозиво* — молоко, що доїться при породі теляти, і поруч того *тварогъ*, по гадці Вамбері—Пайскера, запозичене з турецького (джагатайське *turak* сир, османське *turuş, turs* — сквашений, якут[ське] *turs* — квасне молоко). Сі лінгвістичні помічення мають ілюструвати глибокий вплив, який мало на хазяйство слов'ян їх поневолення: скотарство, давніше їм звісне, як і іншим індоєвропейцям, і навіть дуже розвинене в епоху індоєвропейської спільності у всіх індоєвропейців, засвідчене і у слов'ян з тих часів масою спільних, чисто слов'янських термінів скотарства, — під урало-алтайським пануванням зникло зовсім, так що тільки під пануванням германців слов'яни вернулися наново до молочної поживи, і від них позичили собі назву для солодкого молока (з зах[ідно-]нім[ецького] *melka*, молочна страва) і назви для худоби (*скотъ*, *som. skatts*, *нута*, стадо, воли, старопівн[ічно-]нім[ецьке] *naut*).

При великім числі часто слов'янських термінів скотарства, признаних самим Пайскером (с. 101), тих кілька ним вказаних слів, якби навіть вони були дійсно запозичені, не мали б такої доказової сили. Тому російський академік Ф. Корш, приймаючи теорію Пайскера, постарався збільшити число слов'янських запозичень в сфері скотарства. Крім *тварога*, він вважає запозиченими з урало-алтайських мов слова *быкъ*, *волъ*, *коза*, позиченими з інших джерел вважає також слова *свиня*, *корова*, *баран*, *конь*, і виводить з того, що слов'яни під турецькою неволею могли ховати тільки молодих звірят (тому зісталися у них назви *теля*, *ягня*), а дорослих звірят забирали від них кочові розбійники урало-алтайські, і так вигинули у них назви для звірят дорослих і були заступлені потім запозиченими.

Против сих лінгвістичних виводів Пайскера і Корша з боку інших лінгвістів виставлено цілий ряд закидів. Так, чеський лінгвіст Янко в просторій студії доказував індоєвропейство слова *тварогъ* (грецьке *τυρός*, іран. *tīri* сироватка), слов'янство слова *молоко*, а признаючи запозичення з німецького слів *скотъ* і *нута*, заперечував сим запозиченням того культурно-історичного значіння, яке признавав за ними Пайскер; він же піддав критиці також і лінгвістичні виводи ак[адеміка] Корша¹. Неприхильно оцінили виводи Пайскера—Корша також і деякі інші слов'янські лінгвісти і справедливо вказали, що кінець кінцем навіть признання котрого-небудь язико-

¹ [Janko J. O stycích starých Slovanů], Národopisny Vestnik Československý, 1909, с. 175—176.

вого запозичення з числа вказаних Пайскером і Коршем зовсім не дає підстави для виводів в дусі Пайскерової теорії. Яке значіння може мати таке чи інше рішення питання про слово *тварогъ*, коли поруч нього маємо безсумнівно праслов'янське слово *сыръ*? Яке реальне значіння може мати питання про слово *млѣко*, коли існує в кождім разі безсумнівно слов'янське оте *млѣсти*, доїти? Що значить запозичення котрогось з імен звірят поруч цілого ряду інших аналогічних безсумнівно свійських (див. язиковий матеріал в моїй “Історії України[-Руси]”, т. I², с. 221—222). Як можна припустити, справді, що слов'яни знали молозиво, а не знали молока? Як собі представити людей, що мають назви для теляти, лошаги, поросяти, але затратили назви для тих же дорослих звірят? Що за інспекція мусила б бути заведена на всім тім просторі великої слов'янської правітчини, аби відібрати в час дорослих звірят, і від кого б родилися ті молоді звірята? Штучність сеї теорії сама побиває себе. Річ очевидна, що довести на лінгвістичній основі таку перерву в слов'янським скотарстві в добі праслов'янській або на порозі її, в епоху розділу слов'янської родини — річ неможлива.

Але так само не можна довести сього етнологічними аналогіями. Етнологічні помічення Пайскера взяті з одної місцевості — Туркестану. Коли він на підставі сих аналогій ставить тезу, що урало-алтайський кочівник, де він в відповіднім числі стикається з хліборобською людністю, робить його вегетаріанином скрізь — се вражає неприємно як необґрунтоване узагальнення, як певний логічний скок. Правда, Пайскер перед тим навів звістки Константина Порфир[ородного], Ефора і Псевдо-Цезарія — але сі звістки самі настільки слабкі, що можуть бути прийняті як натяк на щось реальне тільки тоді, як сю реальність можна було б з повною докладністю вислідити іншими дорогами. В основі звістки Константина Порф[ирородного] може лежати хіба відомість про те, що русь купує худобу у печенігів; історичні і археологічні дані не допускають ніякої можливості думати, мовби на Русі в тім часі не було справді худоби: інші факти говорять зовсім щось противне тому (див. “Історію України[-Руси]”, т. I², с. 222—223). Підставою згадки Ефора про скитсько-савроматський канібалізм і поруч нього існування вегетаріанства дуже правдоподібно могли послужити покручені оповідання про скитів-хліборобів і галяктофагів, з одного боку, андрофагів — з другого; все його міркування (у Страбона [*Strabo, Regum geograficarum*], VII. 3. 9) має настільки теоретичний і риторичний характер, що дуже тяжко витягати з нього який реальний зміст; так само і фантастичне оповідання Псевдо-Цезарія (у Міленгофа [*Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde*], II, с. 367), в котрім до того по контексту таки більше шансів бути канібалами мають слов'яни, ніж ті загадкові “фізоніти або дунайці”, котрі їм противставляються¹.

¹ На пункті сього контексту вийшла полеміка у Пайскера з його рецензентами. — *Anzeiger für D[eutsches] A[ltertum]*, 1. с., N[eu]e Grundlagen, с. 6.

Кінець кінцем головна вага лежить в наведених Пайскером етнологічних аналогіях з Туркестану, а вони не мають самі по собі такої доказової сили. І географічні і господарські обставини Східної Європи значно відмінні від туркестанських і тепер, а дві-три тисячі тому назад ще більше різнилися від тих обставин, в яких дослідники робили свої спостереження над теперішніми киргизами й таджиками. Там розмірно невеличкі культурні оази, окружені безконечними просторами убогого степу і виставлені на жир кочовому наїзнику, тут — в Східній Європі — майже неприступні простори старого слов'янського розселення, захищені від кочового наїзду дівочими лісами, болотами, величезними віддаленнями. Навіть в XI—XII в., коли лісовий пояс став безмірно приступнішим, ніж яким був дві тисячі літ перед тим, ми бачимо, що наїзди кочівників обмежуються степовим пограниччям, не заходячи в глибину лісового поясу. Фізичні обставини чорноморського степу, незвичайно багатого водою і травою в тих часах, зовсім не змушували тутешніх кочівників до таких величезних мандрівок за пашею, які відбували кочівники Туркестану, описані Вамбері. Зовсім неймовірно, щоб слов'янство перед своїм розселенням в глибині своєї правітчини, в околицях середнього і верхнього Дніпра, було в руках тих кочових орд, що кочували на Чорномор'ї і далі за Дніпрові пороги майже або й зовсім таки не висувалися. Зовсім фантастичний намальований Пайскером і Коршем образ, як сі кочівники кружляють по тій слов'янській правітчині, не даючи змогу виростити на свою потребу штуку худобини, удоїти собі від корови молока.

Та й які такі кочівники в ті часи праслов'янської спільності? Пайскер додав справедливе остереження в своїй характеристиці кочовничого режиму — коли урало-алтайські кочові розбійники наляжуть на хліборобську людність “в відповіднім числі”. Отже, де можна вказати тих кочових розбійників в відповіднім числі, та додамо — і в відповіднім сусідстві в епоху слов'янської спільності? Пайскер підіймає наново стару теорію монгольства чи урало-алтайства скитів. Припустити урало-алтайські елементи в скитсько-сарматській людності справді можна. Але ж бо вона була, очевидно, невелика числом, коли її покрила іранська стихія й іранізувала так, що ся скитська людність, як приймає Пайскер, прийняла іранську мову. З оповідання Геродота й декотрих пізніших істориків бачимо виразно, що властивого розбійничого кочівника в скитських степах не було багато, поруч нього жили племена далеко спокійнішої вдачі і культурніші, включно до скитів-хліборобів. В порівнянні з хижою ордою гунів іранські кочівники європейськими істориками вважалися рішучо *mitiores* [миролюбнішими] (див. “Історію [України-Руси]”, I², с. 126). Де ж стало б тої дикої руйнної сили, щоб нею не тільки обхопити чорноморські степи, побережжя, передстепові просторони (де тільки зрідка і уривково взагалі стрічаємо сліди степової культури), але і дальші краї лісові слов'янської правітчини? Етнічна енергія,

як і всяка інша, має також свої границі експансії, і те, що діялося при спільнім пожиттю таджиків і киргизів, могло діятися хіба на слов'янській периферії, коли слов'янство вже вихилялося з своєї лісової правітчини, а в степах переходили пізніші, справді не раз дуже хижі орди гунські, аварські, малярські, печенізькі. Але між сею можливістю і тим образом глибокого поневолення урало-алтайськими ордами цілого слов'янства, від епохи його спільності почавши, такого поневолення, що так проходило б до самого споду життя, змінюючи, руйнуючи самі господарські і суспільні, родинні і громадські форми, — віддалення безконечне.

Нову редакцію своєї теорії про слов'янсько-турські відносини Пайскер заповів в студіях, написаних ним для кембриджської "Medieval History": The Asiatic Background ("азійське тло"), про кочівників Середньої Азії, і "The Expansion of the Slavs" — огляд початків слов'янського життя. Статті ці, одначе, досі не появились і поки що маємо тільки коротеньке резюме, Vorbericht, сих праць, видане автором торік п[ід] т[итулом]: Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Вихідною точкою для нього служать тут деякі помічення над слов'янською правітчиною, зроблені недавно краківським ботаніком проф. Ростафінським¹. Опираючися на тім, що в загальнослов'янським язиковім запасі бракує назв для деяких дерев і птахів, Ростафінський на тій підставі визначає межі слов'янської правітчини і висловлює різні здогади щодо слов'янського господарства й культури; дає при тім деякі інтересні спостереження і гадки, але поруч них стрічаємо дуже багато зовсім довільних здогадів і фантазій; лінгвістика, котрою при тім автор багато оперує, має наскрізь дилетантський характер. Кінець кінцем, одначе, та праслов'янська територія, яку Ростафінський вимежовує, головно на підставі імен дерев у слов'ян, небагато відбігає від загальноприйнятої: вона обіймає у нього простору територію по обох боках горішнього і середнього Дніпра — край, де нема бука, ялиці, тиса і модрина (бо їх імен нема у загальнослов'янським язиковім запасі), а єсть граб. По гадці Ростафінського, слов'яни спочатку займали чорноморські степи, потім скити їх відти потиснули на північ і вони займали краї північного степово-лугового поясу, поліські багністі краї і сусідні пуці. Дивним чином ці виводи дуже промовили до почуття Пайскера, так що він взяв їх за підставу своїх дальших розумувань про слов'янські початки; зовсім довільно, одначе, затиснув обчеркнену Ростафінським територію, бо, взявши й собі за критерій границю розповсюдження граба, що "широким луком окружає прип'ятські болота,

¹ *J. Rostafinski*, O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach — скорочений зміст в: Sprawozdania Akademii umiejętności w Krakowie, 1908, nr 3, s. 6—25; по-французьки — Bulletin de l' academie de Cracovie, 1908, nr 6.

Полісся”, по його власним словам, Пайскер незрозумілим способом відкидає всі інші краї, захоплені сим луком, — Волинь, Київщину, Задніпров'я, і обмежується самим тільки Поліссям та в його фізичних обставинах шукає першої причини того, так би сказати, етнічного маразму, яким характеризує слов'янське плем'я. Сам виклад автора в згаданім резюме зрештою настільки короткий і сумаричний, що найкраще буде навести його весь в перекладі.

“Характер поверхні сеї оригінальної вітчизни (Wiege) сотворив народний характер слов'янства.

Перед недавно переведеним осушенням сього велетенського бездонного болотного моря мешкати можна було тільки на невеличких піщаних острівцях, а їх мешканці хоч в різних місцях могли одні одних бачити, але зноситися могли тільки по льоду під час найострішої зими. Відти пішла слов'янська бездержавність і безвластність (Staaten- und Herrenlosigkeit); бракувало і всякого поняття про народну спільність (Volksbegriff), що найвище — можна думати про малі сільські союзи. Трави в сім морі очерету було мало, тому й тепер скотарство там бідне, і ще в X віці не було його зовсім¹. Наслідком того молоко в ролі народної поживи було незвісне, слов'янин не знав молока видоєного, тільки виссане молодим звірятом (vom Jungen) — *млѣзь: тим пояснюються германські слова для молока, худоби, плуга і алтайське [слово] — для сиру². Незначні рівнини, здатні для культури, примушували до розмірно інтенсивної управи землі, без робочої худоби: слов'янин учився вдоволятися малими робочими знаряддями і ще й досі двір слов'янського селянина пересічно значно менший від німецького.

Характеристична для болотного моря тиша, оспівана поетами, надала звісну м'якість слов'янській поезії й музиці і всьому слов'янському характерові. З безграничною фантазією оживляв поліщук злобну доокрестну природу різнородними духами, в тіснім зв'язку з живим культом предків; він і тепер ще справжній поганин, злегка тільки покритий християнством. Багно не дає ніякого простору війні — звідти слов'янська нездатність до війни і недостача порядку в битвах³. Але численні здатні до плавання води робили Полісся приступними для північних морських розбійників літом, а по льоду було воно відкрите для полудневих кочових наїзників — відти ті страшні лови на людей, які так сильно описує згаданий арабський географ⁴.

¹ Автор посилається тут на ту згадку Константина Порф[ирородного], — хоч Константин, певно, не мав тут на гадці спеціально Полісся.

² Тут Пайскер коротко полемізує про сі слова з Янком.

³ Автор цитує Йордана, Іоанна з Ефеса і псевдо-Маврикія.

⁴ На вступі згадує автор арабське оповідання, заховане у Ібн Росте, як незрівняну ілюстрацію відносин до східних слов'ян степових наїзників і скандинавських піратів. Але таки не має воно нічого до Полісся.

Слов'янин рятувався лише тим, що ниряв у воду при несподіваних нападах і так ховався від розбійників, по кілька годин дихаючи через очеретяну трубку. Такою нужденною амфібією був він. Такі лови на слов'ян, що давали без порівняння більше убитих, як полонянників, ішли з давніх часів: Маркварт відсував се заняття скандинавської Русі назад аж до VI століття, а перед тим слов'яни була здобиччю місцевих германських племен — герулів і готів, а ще раніше — бастарнів. З другого боку, чорноморські степи ще з давнішого часу, за винятком готського епізоду, ген аж до новішого все в руках алтайських кочових наїзників; після кімеріїв згадуються там скити, котрих Гіпократ — найглибший природник старинності малює виразними монголами, і сього факту не може усунути другий факт — іранська мова скитів: мусимо признавати значіння за тими обома фактами¹.

Так ото слов'янин був сином і продуктом своєї вітчизни, боліт Полісся, як кочовий наїзник був сином і продуктом середньоазійського поясу степів і пустинь, і жорстока доля зробила сі дві крайності безпосередніми сусідами, одній вказавши ролю ковадла, другий — твердого як сталь молота; другий, не менше тяжкий молот — германський, прилучився сюди, і слов'янське ковадло було розплющене. Така доля слов'ян не змінилася і після розширення їх (по більшій часті недобровільного) в напрямі Вісли і Дону: розбійничі напади лакомих на худобу кочівників змушували їх ще довгий час до вегетаріанства, як і досі зістаються вегетаріанами таджики на східнім краю степового поясу Туркестану. Між скитськими підданими² на Чорномор'ї знає вегетаріан вже Ефор в IV в. перед Хр[истом], і слов'яни Псевдо-Цезарія в VI (а по іншим — в IV віці по Хр[исті]) жили по-вегетаріанськи на нижнім Дунаю під властю галяктофагів фізонитів³, — як і руські слов'яни в X в., по словам Константина Порф[ирородного].

Безпосередня власть кочових наїзників простягалася далеко далі, ніж кажуть виразно наші скупі джерела, бо, по словам згаданого арабського географа і майже сучасного йому Вульфстана, слов'янські великі князі і пруські королі на усті Вісли з своєю дружиною були кобилодоїльці, пили кумис — були отже кочового, алтайського походження; отже з зруйнуванням великої держави кочівників (скитів, сарматів, гунів, аварів) не пропадала владуща кочовнича верства, але існувала далі в ролі аристократії в поодиноких дрібних державах.

¹ До сього завважає автор: «Проста примішка монгольської крові, яку недавно приймає Ед[уард] Майер в "Gesch[ichte] d[er] Altertums"^{2*}, не вистає для об'яснення сеї суперечності, і історія знає багато кочових племен язиково денаціоналізованих».

² Се не зовсім вірно: Ефор говорить про скитів і сарматів, а не про їх підданих.

³ Тут полемізує Пайскер з своїми критиками про стилістичну конструкцію сього тексту.

Таким чином слов'яни і в своїй розширеній вітчизні зіставалися вповні оточені хижими народами, були страшенно поневолені і переслідувані як дикий лісовий звір.

Їх розпросторення за Одер, в східні Альпи і до Пелопонесу сталося доперва під аварською кормигою. Авари заснували свою першу державу поза степом коло р. 561 р. в слов'янській східній Галичині, де між іншими підбили собі дулібів-волинян. Відти, скріплені одноплемінними болгарськими ордами, посунули вони через Чехію на стару Німеччину, на горішний Майн, Регніц, Залю, Ельбу до Балтійського моря, обезлюднили ці величезні простори, побиваючи і роспуджуючи людей, і деякі з їх орд осілися тут на мешкання — можна вказати на горішню Франконію: тутешні монголоїдні мешканці се потомки їх і збезщених ними слов'янських жінок¹. По зруйнуванню держави гепідів і виході лонгобардів до Італії головна сила аварська уступилася і завершила до Норіка. Всю ж спустошену ними просторонь від Балтійського моря до Адріатицького авари заселявали своїми слов'янськими невільниками, але не племенами, тільки фрагментами племен, як вони їх без розбору захоплювали і гонили перед собою. Маємо доказ в тім, що фрагменти тих самих племен стрічаємо від Балтійського моря до Греції: одну частину оботричів пересадили вони до Мекленбурга (Nortabrezi), другу — на устя Тиси (Osterabrezi), дулібів-волинян — на устя Одри (острів Волин), до Полудневої Чехії (округи Волин і Дуліба) і до Панонії (pagus Duleba). Подібно хорвати, серби й інші були далеко повідривані одні від одних. З сеї змішанини аж пізніше розвинулися нинішні мови (що, як звісно, в головнім представляють з себе нібито неперерваний ланцюг діалектів) і кінець кінцем врослися в політичні границі. Закиди, роблені такому представленню деякими славістами, перечать фактам.

Але авари застали не чистих слов'ян, а здавна поневолених германцями і ранішими алтайцями, і ці неслов'янські верстви були ними пересаджувані. Се особливо помітно у сербів (сорби і серби) і хорватів: у них виступають *vicazi* (обов'язані до кінної служби), *vitezi* (їздиці) — германські *Wikingen*. Ці “вitezі” були підбиті аварами, і останні під назвою “жупанів” (слово неслов'янське, а аваро-болгарське) являються потім вищою, владущою верствою².

Аварська держава, що ледве чи зіставалася позаду від Гунської щодо величини, і тільки монгольській XIII в. уступала, — розуміється, не підходить під всі європейські поняття держави. Про міцну централізацію не було мови, і владуща кочовницька верства не була однорідною, а змішаною

¹ Цитати Пайскера пропуская.

² Автор вказує кілька староболгарських назв гідностей, і між ними “жупана”, та коротко резюмує свої гадки про жупанів у словінців.

ріжних орд, що поволі, добровільно чи з примусу прилучалися до аварів. Найзначніші між ними були болгарські орди і пережили своїх аварських панів. Поміж селянською людністю сі орди не мешкали осіло, зимували щороку 7 місяців табором в поодиноких слов'янських селах — сі служили кочівникам за загопи для худоби і через те одержали свою звісну округлу форму. Для утримання людей і худоби слов'яни мусили заготовляти на зиму припас і як befulci, нужденно узброєне піше військо, билися в битвах разом з аварами. Літом ішли орди на пашу в гори і ліси, а військо їх ішло на рабунок.

Ся зв'язана з страшними кривдами, безправністю і систематичним безчещенням жінок неволя викликала повстання. [Автор розвиває свою теорію, як заснувалися західнослов'янські селянські держави, тим часом як по інших місцях зісталося жупанське панування]. Також і між польськими (західноруськими?)¹ слов'янськими племенами, а так само і у пруссів було ще в IX в. в повнім цвіті отсе кочовницько-селянське роздвоєння. Навпаки, північні і полудневі руські слов'яни попали безповоротно під панування вікінгів, під північно-германські державні форми”.

Як бачимо, в нових працях автор думає не стільки про обґрунтування поставлених уже тез, як про розширення їх, ревізію всієї історії слов'янства епохи розселення, перед і по ній, з становища своєї теорії слов'янського поневолення². Та коли в сім розширенім виді теорія автора може робити ще більше вражіння своєю сміливістю і логічністю, то з другого боку відкривається в її конструкції ще більше слабких сторін, які ослаблюють і дискредитують цілість.

Автор, як бачимо, відійшов ще далі від початкового, зовсім справедливого заложення, що не маємо ніякої підстави припускати якісь основні, органічні різниці між германством і слов'янством. Утворивши для слов'янства першу колиску (Wiege) в польських болотах, він пробує на тій основі оперти тезу про правікову пасивність слов'янського характеру, вертаючися тим самим до старих романтичних, по заслуді відкинутих гадок про спеціально слов'янську поетичну і пасивну натуру. Польськими багнами, як ми бачили, обмежив він сю колиску вповні довільно і незаслужено, бо багнисте Полісся зовсім не виявляє такого старого й інтенсивного залюднення, яке мусило б бути там, коли б у нім тиснулася велика праслов'янська людність — і тяжко їй було там зміститися! А при тім або одно, або друге: або праслов'яни справді сиділи в польських багнах і в таким разі вони були доб-

¹ Запитання Пайскерове.

² Обґрунтуванням своїх давніше висловлених поглядів займається в полеміці — така його стаття проти Допша, про яку ще згадаю нижче, а друкує простору статтю против Янка і Нідерле, як писав мені в листі.

ре забезпечені від усяких ворожих нападів, або в тодішні поліські багна, певно, не були охочі до них лазити, ні по воді, ні по леду, ані степові кочівники, ані германські мореплавці (пригадати пам'ять про біду, в яку попали готи в своїй мандрівці на полудне, залівши в поліські болота!). Або — оскільки праслов'яни мешкали поза поліськими болотами, бо мали більше-менше ті самі фізичні й господарські обставини, як і їх західні сусіди германці — значить і їх етнічний тип, по природі своїй, мабуть, близько аналогічний германському, як признає автор, не мав причин викривлятися в бік особливої пасивності та робити слов'ян фатальною жертвою всіх і кожного.

На одвічне поневолення урало-алтайське Пайскер, як бачили ми, поставив доказом занепад слов'янського скотарства, — але доказ сей не витримує критики. Поневолення германське, він, очевидно, вважає фактом сам по собі настільки безсумнівним, що й не вважав потрібним доводити його спеціально. Навів тільки словар перейнятих слов'янами у німців слів. Словар не безсумнівний, хоч і інтересний, але кінець кінцем доказом германського панування над слов'янами служити не може. Справедливо вказав один з критиків його книги¹ на приклад, з одного боку, мадярів, що запозичили з слов'янських мов величезну масу слів, з другого боку, слов'ян полабських, що запозичилися подібно від німців. Завдяки історії знаємо, що полабські слов'яни завдячали сі запозичення в значній мірі німецькому завоюванню, а мадяри — головно життю серед підбитих ними слов'ян. Так і словар запозичень, зладжений Пайскером, сам по собі не може служити доказом німецького панування — треба на те інших, більш докладних і виразних доводів. Можемо здогадуватися, що похід бастарнів на полудне міг принести німецьке панування для тої колонізації, слов'янської, котру ся бастарнська міграція покрила, і таке саме "примучування" слов'ян могло діятися на дорозі міграції готської, вандальської або іншої; можемо собі представляти пограничні бійки, хоч і з ріжним результатом, з перемогою тої чи іншої сторони (пор. війну Вінітара з антами). Але на підставі одиночних і відокремлених фактів ставити тезу про тривке поневолення цілого слов'янства германцями і класти такий здогад підставою дальших виводів — річ недопустима і неможлива до прийняття. Автор, зрештою, якось не добачає дивної суперечності в своїх розумуваннях. З одного боку — слов'яни се убогі парії, загнані в останні нетрі, позбавлені найелементарніших підстав життя — і разом вони становлять якийсь незвичайно лакомий жир для своїх сусідів, близьких і далеких: германські наїзники плывуть сюди в поліські нетрі, далекі кочівники з розкішних чорноморських степів б'ють-ся бозна куди по якісь нещасливі штуки худоби, щоб їх вкрати, та хіба ще збезчестити слов'янських жінок.

¹ А.Брікнер [Brückner A. [rec.: Peisker J. Die älteren Beziehungen]], Kwart[alnik] Hist[oryczny], 1908, с. 696.

Гадки про примусове розселення слов'янства і про ті уривки різних племен, котрими авари засіяли трохи не пів-Європи, відігрівають старі і також по заслугам погребані і здані до актів теорії — Погодінську “розси-пану колоду карт”, Цейсові і Реслерові гадки про рух слов'ян до балканських земель під впливами аварських походів*. Ті факти і аргументи, яких кінець кінцем вигнано з обиходу науки сі погляди, мають в пам'яті люди, що інтересувалися сими питаннями, і тяжко сподіватися, аби їх спокусили нові варіації сих поглядів в комбінації Пайскера. Не знати, як годить він з своїми новими розумуваннями факт, що слов'янський (антський) рух на полудне ішов саме назустріч степовому кочовничому потокові, очевидно — без усякої урало-алтайської ініціативи, бо власне забирав простори у кочівника, стіснював його, і при тім, видно, не чув себе так дуже безпомічно, стрічаючись чи то з останками кочових орд, чи з новими їх етапами, що прибували зі Сходу. Гадаю, що автор не схоче думати, ніби кочівники пере-саджували слов'ян сюди в степи — розвій антської колонізації припадає на затишшя по гунським погроми, та й здогад такий був би неправдоподібний, і на підтримання його, мабуть, не знайшлося б ніякого доказу.

Полудневі часті Східної Європи повинні були послужити пробним каменем для Пайскерової теорії того суспільно-господарського роздвоєння двох верств — владомого хліборобського селянства і владущих кочових скотарів. Але в текстах Йорнанда*, Прокопія і Псевдо-Маврикія, які так докладно (розмірно) малюють нам і сю полудневу людність і її розселення, нема на се ніякого натяку. Як ми бачили вже, Пайскерові приходилося зовсім довільно з їх суцільної характеристики слов'янської людності витягати поодинокі подробиці, щоб в одних бачити прикмету людності сільської, в других — кочовничо-скотарської. Так само на ґрунті Болгарії й Угорщини, де фактично знаємо завоювання слов'янської людності урало-алтайською кочовою ордою, не виказує Пайскер тих соціальних і економічних явищ, які мають, в його представленні, характеризувати симбіоз кочового урало-алтайства з хліборобським слов'янством; очевидно, тут не знайшов він ілюстрацій для своєї теорії, і се дуже підрізує її силу переконання. З другого боку, те наверхствування етнічно-суспільних верств у лужицьких сербів, котре Пайскер так цікаво поясняє, також при ближчій розгляді не витримує сього пояснення. Виводу витязів з вікінгів філологи не дуже приймають, так само як і об'яснення жупанів як скотарів, *compastores*¹. Але припустивши Пайскерове об'яснення витязів, як колишню осілу владущу норманську верству на слов'янським ґрунті, не дуже правдоподібним уважатимемо другий здогад, що зорганізована норманськими дружинниками слов'янська людність показалася безрадною і пасивною супроти наїзників

¹ Див., напр., рец. Брікнера [*Brückner A. [rec.: Peisker J. Die älteren Beziehungen]*], [ocum] c[itatum].

аварських — не то що дала собі сісти на голову, але й пізніше не здобулася на енергію, щоб їх позбутися.

Особливу увагу присвятив Пайскер жупанам штирийським, і тут головна база його теорії двоїстості, *Zweischichtung*. Одначе коли його погляди на сім пункті знайшли декотрих прихильників серед дослідників місцевого життя¹, то з другої сторони інші як Рафаль², а ще більше Допш — дуже різко виступали против них. Допшева критика Пайскерової теорії з реферату на берлінським історичним конгресі виросла в цілу книгу³ і по гарячих репліках, котрими обмінялися після неї обидві сторони, вони непримиримо зісталися на своїх позиціях. Не можу входити в сю контроверсію, бо вона має занадто спеціальний характер; але і тут можна сильно сумніватися, чи Пайскерова теорія *Zweischichtung* устоїться. Вона занадто хитра і штучна, хоч і дотепна, а різні факти, вказані Пайскером, — от як різниці в оподаткуванні жупанів і селян, можуть знайти далеко простіше пояснення. Турецько-слов'янська *Zweischichtung* в своїм цілім зістається малоправдоподібною.

Явищем іншого порядку була б поява турецьких династій серед слов'ян і литовців, яку б можна вивести з звісток арабського джерела IX в. і майже сучасного Вульфстана, котрі поставив поруч себе ще Хвольсон (*Известия ибн Даства*, с. 192). Вони зовсім не доводять ані того, що слов'яни і по своїм розселенні були окружені хижими народами, страшенно поневолені і переслідувані, ані того, що поодинокі турецькі орди, осівши між слов'янством, творили вищу верству. Перед нами звістки про слов'янських і литовських династій. Вони мають кінські стада і п'ють кобиляче молоко; прикмета ся, на перший погляд, наводить на гадку урало-алтайських кочівників, але не належало б спішити з висновком, що в таким разі ці кобилодоїльці були алтайці. Дісбург між загальними напитками пруссів, не тільки прусських династій, називав воду, мід і кобиляче молоко (*lac equatum*)⁴, і О. Шрадер, застановляючись над сею звісткою, не безпідставно прихилиється до тої гадки, що уживання кумису у пруссів, іранців (а може, й слов'ян) могло бути пережитком праїндоевропейського побуту, і тут в Східній

¹ "Pettau Studien" пок[ійного] проф. Вол. Леведа, товариша Пайскера і прихильника його теорій, і кілька прихильних рецензій, цитованих мною вище.

² Рецензія на Пайскера в XXVIII т. "Mitteilungen des Instituts für österr[eichische] Gesch[ichtsforschung]" і на Допша в "Jahrbücher f[ür] Volkswirtschaft" Шлюсера*.

³ [Dopsch], Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen, 1909, Баймар, Böhlau, с. 179. Пайскер відповів на сю книгу критикою в "Vierteljahrsschrift f[ür] Soc[ial-] u[nd] Wissenschaftsgeschichte", 1909 і випустив свою критику під тим же титулом: [Peisker], Die ältere Soz[ial-] u[nd] Wirtschaftsverfassung і т. д. Допш дав репліку в тім же річнику п[ід] т[итулом] "Nochmals die ältere Soz[ial-] u[nd] Wirtschaftsverfassung" і т. д.

⁴ *Scriptores rerum Prussicarum*, I, с. 54.

Європі могли поруч себе довго ще триматися сі старі напитки — мід і кумис, витиснені пивом і медом з уживання у інших індоєвропейців¹. З огляду на се уживання кобилячого молока брати за етнічний критерій урало-алтайства було б трохи необережно. В додатку щодо арабської звістки, то не зовсім певно також, чи вона справді належить до слов'ян і чи не виходить з якогось непорозуміння. Ся звістка читається у Ібн Русте, але бракує її у Кардизі², тому виглядає на пізніший дописок, який, може, і непотрібно заблукав сюди; друга можливість — що тут помішано з слов'янами їх зверхників хозар. Все се також наказує брати сю звістку скептично і не класти її основою яких-небудь дальших виводів.

Отсе головніші з тих міркувань, які змушують мене триматися скептично супроти теорії Пайскера. Віддаючи всяку честь його дотепові і конструкційним здібностям, цинячи пущені ним в рух гадки і признаючи потребу рахуватися з вказаними ним можливостями у стрічах слов'янства з світом урало-алтайським, почасти й германським, — не вважаю можливим приймати його конструкції початків слов'янського життя і відступати від старих підстав, на яких опирався дотеперішній дослід слов'янських старинностей, і від першого принципу їх — що розвій слов'янського життя опирався на спільних основах праїндоевропейського життя, близько аналогічного особливо у слов'янства з племенами балтійськими і германськими. Теорію контрасту германства і слов'янства, котру хоче відродити Пайскер на премісах одвічного слов'янського поневолення, вважаю не доведеною і — хибною.

¹ [*Schrader*], *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*, с. 542.

² *Marquart*, *Osteurop[aische] u[nd] ostasiat[ische] Streifzüge*, с. 468.

ція — про язичницький слов'янський характер пам'ятки. Втім, пам'ятка, яка дійшла у неповному вигляді, залишає багато невіршених питань. Нещодавно Р.Забашта детально проаналізував джерельні дані та досить значний історіографічний набуток про лопушанський ідол, див.: *Забашта Р. "Святовид" із Лопушні (каталогізація даних, історіографічний огляд) // Україна в минулому. — К.; Львів, 1996. — Вип. ІХ. — С. 17–30.*

с. 196 *Д-р Деметрикевич в своїй статті про камінні баби...* — див.: *Demetrykiewicz W. Figury kamienne t. zw. "bab" w Azyi i Europie i stosunek ich do mitologii słowiańskiej // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie / Wydanie pod red. Bolesława Ulanowskiego. — Kraków, 1910. — Т. XV. — Nr. 7. — S. 2.*

М.К.

Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки

Публікується за виданням: *Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІІ. — Кн. ІІІ. — С. 5–27.*

М.Грушевський написав цю статтю під впливом резонансної дискусії, що пройшла в широких наукових колах, насамперед слов'янських країн, після виходу друком у 1905 р. книги німецького дослідника Яна Пайскера. У цій книзі та в наступній дискусії, що велася в історичній періодиці кількох країн з обох боків ще кілька років, він намагався довести фактично одвічне існування у поневоленому стані слов'янських племен у додержавний період. На думку Пайскера, зі сходу на слов'янські землі приходили кочові племена тюркської мовної групи, які приневолювали слов'ян, а з західного боку вже германські племена поширювали свої впливи на схід. Пайскер наводив розгорнуту аргументацію комплексного мовознавчого, історичного, культурологічного характеру. Проте більшість фахових слов'янських істориків (Л.Нідерле, А.Брікнер, Ф.Крчек та ін.), які відгукнулися на цю роботу, зазначаючи певну влучність аргументів та ерудованість автора, загалом відкинули основні тези його концепції.

М.Грушевський у 1911 р. вступив у дискусію, цілком підтримуючи попередню критику Пайскерових поглядів на початки державного життя слов'ян. У третьому виданні І-го тому "Історії України-Руси" М.Грушевський, пишучи про еміграційні рухи та колонізаційні впливи, використав ті чи інші аргументи Пайскера, приймаючи чи критикуючи їх (К., 1913. — С. 245, 250, 255–256, 266, 273, 315, 354, 367).

с. 198 *...звісного історика-соціолога Юл[іуса] Ліперта...* — Julius Lippert (1839–1909) — історик, соціолог та політик, детальніше див.: *Österreichisches Biographisches Lexikon. — Graz, 1957. — Bd. 5. — S. 235 f.*

...студії Ліперта на ту ж тему (Die Knechtschaft in Böhmen) — див.: *Die Knechtschaft in Böhmen. Eine streitfrage der böhmischen socialgeschichte. Gegen herrn Julius Lippert, von J. Peisker. — Prag, 1890.*

...ідучи слідами Новаковича (Село, 1891)... — див.: *Новаковић Ст. Село. Из дела "Народ и земља у старој спрској држави". — Београд, 1891. — VIII + 261 с.*

Важніша література вказана в І т. моєї "Історії України[-Руси]" — перелік та огляд літератури про задругу див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. І. — 3-є вид. доповн. — С. 353–354.*

с. 199 *Господарські відносини сучасного Туркестану...* — в часах М.Грушевського Туркестан — назва території в Середній та Центральній Азії, населеній тюр-

ркськими народами. Східний Туркестан — провінція Західного Китаю, Західний Туркестан — середньоазійська територія Російської імперії, східна частина Афганістану. У 1867—1917 рр. окремо виділилось Туркестанське генерал-губернаторство (з 1886 — Туркестанський край), а також васали Російської імперії — Хівинське та Бухарське ханства.

с. 200 Виступаючи проти іранства скитсько-сарматських племен, вважає він їх іранізованими турко-татарами... — сучасні дослідники та етнологи в переважній більшості виступають за іранський етнічний характер сарматських та скіфських племен.

...деяких звістках (Ефора і Псевдо-Цезарія Назіанзького)... — Ефор (Ephoros) (близько 405—330 до н. е.) — давньогрецький історик. Праця Ефора “Історія” (в 30 кн., остання написана його сином — Демофілом), що дійшла до нас у фрагментах, викладала історію грецького світу, включаючи грецькі колонії. Для Ефора характерні негативне ставлення до сучасної йому цивілізації та ідеалізація життя й моралі “варварських” народів, див.: Barber G.L. The historian Ephorus. — Cambridge, 1935.

с. 201 У саксонських далемінців... — гілка полабських (лужицьких) сербів, що осіла на лівому березі Лаби; в історичних джерелах фігурують також як “Daleminci. Dalemici, Glomaci, Talaminci etc.”. Від часу завоювання Карла Великого на початку IX ст. боролися з німецьким наступом. На початку XI ст. після польсько-німецької війни їхня територія була спустошена. Після цього почалася германізація далемінців, що фактично була завершена в кінці XIII ст.

с. 202 ...аналізує Пайскер звісний ритуал інтронізації герцогів хорутинських і чеську легенду про Пршемисла... — хорутанські або каринтські герцоги — правителі Карантанії (знаходилась на території суч. Словенії, однойменної території в Австрії). Герцогство було утворене в 976 р., коли німецький імператор Оттон II з Карантанії та кількох марок, в яких переважало слов'янське населення, утворив герцогство Велика Карантанія. На початку XI ст. воно розпалось на феодалні області — Каринтію, Крайну, Каринтійську марку (пізніше Штирію).

А також йдеться про легенду про заснування правлячої князівської родини Пршемислідів та чеської столиці Праги, що дійшла до нас від перших чеських хроністів (Косьми Празького та ін). Після приходу чеського народу на “землю обітованну”, у межиріччя Лаби та Влтави, правителем став мудрий Крок. Після себе він залишив трьох дочок, одна з яких, Любуша, стала керувати народом. Проте в якийсь момент на неї зійшов пророчий дар, і вона вирішила, що чеському народу потрібен правитель-чоловік. Любуша наказала своїм людям піти в поле та знайти там людину, що оре землю. Саме він — Пршемисл-орач, — женившись на Любуші, став першим чеським князем, засновником династії.

с. 210 ...приймає Ед[уард] Майер в “Gesch[ichte] d[er] Altertums”... — див.: Mayer E. Geschichte der Alterthums. — Stuttgart, 1884—1902. — Bd. 1—5.

с. 214 ...здані до актів теорії — Погодінську “розсипану колоду карт”, Дейсові і Реслерові гадки про рух слов'ян до балканських земель під впливами аварських походів — перегляд літератури та критику Погодінської теорії М. Грушевський зробив в окремому історіографічному екскурсі, доданому до тексту I-го тому “Історії України-Руси” (К., 1913. — 3-є вид., доповн. — С. 551—556).

...текстах Йорнанда... — йдеться про готського історика, більше відомого під ім'ям Йордан.

с. 215 Рецензія на Пайскера в XXVIII т. “Mitteilungen des Instituts für österr[eichische] Gesch[ichtsforschung]” і на Допша в “Jahrbücher f[ür] Volkswirtschaft” Шлюсера — див. досить ґрунтовні рецензії на роботу Пайскера:

Rachwal F. [Rec.: J. Peisker, Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung] // Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. — Wien, 1907. — R. XXVIII. — Z. 4. — S. 670–680; *Beer A.* [Rec.: J. Peisker, Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung] // Listy filologicke. — Praha, 1907. — R. XXXIV. — Z. 3–4. — S. 298–309; *Krček Fr.* Teorya Peiskera o niewoli prasłowiańskiej w świetle krytyki // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1908. — R. XXII. — S. 640–657.

M.K.

Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в. // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVII. — Кн. I. — С. 182–185.

М.Грушевський цілком вірно виділив в останніх випусках праці П.Жуковича три взаємопов'язані, але окремі теми: історія боротьби православних з унією, історія козащини та історія сеймування. Відповідно, історики розробляли ці три теми окремо. Боротьба за легалізацію Православної церкви в Речі Посполитій цього періоду та спроби поладження стосунків між православними й уніатами детально розглянуті в ґрунтовній праці Казімежа Ходиницького (*Chodyncki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632. — Warszawa, 1934. — S. 419–557. Rozdział IV: Nielegalne wskrzeszenie metropolji).

Центральна подія тогочасного церковного життя на українських землях — собори 1629 року — стала предметом уважного вивчення з боку дослідників: *Długosz T.* Niedoszły synod unicko-prawosławny we Lwowie 1629 r. // Collectanea Theologica. — Lwów, 1938. — Т. XIX. — S. 479–506; *Хома І.* Київська митрополія в берестейським періоді. — Рим, 1979. — С. 77–120. Розділ II: Ідея спільного синоду 1629 р. Цьому сприяли публікації нових документальних матеріалів з їх історії: *Крип'якевич І.* Нові матеріали до історії соборів 1629 р. // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. CXVI. — С. 5–39; *Monumenta Ucrainae Historica / Collegit metropolita Andreas Šeptyckij, edidit metrop. Josephus Slipuj.* — Romae, 1971. — Т. IX–X (1075–1632). — Supplementum. — Р. 690–747.

З-поміж праць, присвячених діяльності українських козаків, крім згаданих М.Грушевським розвідок Стефана Рудницького (*Рудницький С.* Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — С. 1–42; *Рудницький С.* Українські козаки в 1625–30 рр. Критично-історичні розвідки // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 1–76), варто назвати пізніші публікації Івана Крип'якевича (*Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. CXVII–CXVIII. — С. 65–114) та узагальнюючу роботу Богдана Барановського (*Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1948).

Остання тема — історія сеймування, яка є ключовою в рецензії М.Грушевського, стала об'єктом дослідження з боку польських істориків щойно в 1970–1980-х рр. З восьми сеймів, які відбулися впродовж 1626–1632 рр., лише сейм 1627 р. досі не дочекався спеціального монографічного опрацювання. Попри залучення ширшого кола джерел, у працях дослідників парламентаризму в Речі Посполитій цього періоду картина сеймової боротьби за православну справу майже не відрізняється від оцінок, поданих М.Грушевським у рецензії.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоттво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)